

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Сумський державний університет

Науково-навчальний інститут бізнесу, економіки та менеджменту
(повна назва інституту/факультету)

Кафедра економіки, підприємництва та бізнес-адміністрування
(повна назва кафедри)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри

_____ Олександра КАРІНЦЕВА

(підпис)

(Ім'я та ПРИЗВИЩЕ)

_____ 20__ р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр

(бакалавр / магістр)

зі спеціальності 051 Економіка і бізнес

(код та назва)

освітньо-професійної програми Економіка і бізнес

(освітньо-професійної / освітньо-наукової)

(назва програми)

на тему: Аналіз соціально-економічних факторів розвитку українського бізнесу
в умовах військових дій

Здобувача(ки) групи ЕН-02/1е

(шифр групи)

Руденко Поліни Олександрівни

(прізвище, ім'я, по батькові)

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(підпис)

Руденко Поліна

(Ім'я та ПРИЗВИЩЕ здобувача)

Керівник асистент, к.е.н., доцент Павло Гриценко

(посада, науковий ступінь, вчене звання, ім'я та ПРИЗВИЩЕ)

_____ (підпис)

Суми – 2024

*Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет*

**КАФЕДРА ЕКОНОМІКИ, ПІДПРИЄМНИЦТВА
ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувачка кафедри економіки,
підприємництва
та бізнес-адміністрування
_____ Олександра КАРІНЦЕВА
«__» _____ 20__ р.

**ЗАВДАННЯ
до кваліфікаційної роботи
для здобуття освітнього ступеня «бакалавр»**

Студента(ки) групи ЕН-02/1е, 4 курсу ННІ БіЕМ
(найменування інституту)

Спеціальність: 051 «Економіка і бізнес»
Освітня програма: б.051 «Економіка і бізнес»

Руденко Поліна Олександрівна
(прізвище, ім'я, по батькові)
Тема кваліфікаційної роботи: Аналіз соціально-економічних факторів розвитку українського бізнесу в умовах військових дій

Затверджена наказом по СумДУ № _____ від «__» _____ 20__ р.
Термін подання здобувачем вищої освіти завершеної кваліфікаційної роботи: до
«_____» _____ 20__ р.

Вихідні дані до роботи: навчальні посібники, монографії, фахові наукові статті та доповіді на міжнародних, науково-практичних конференціях з питань теми дослідження; дані та дослідження з мережі Інтернет

Зміст основної частини кваліфікаційної роботи (перелік питань, що підлягають розробленню): розуміння та аналіз соціально-економічних факторів, що впливають на суспільство та економіку; аналіз впливу військових конфліктів на розвиток та функціонування бізнесу в сучасних умовах; аналіз особливостей розвитку українського бізнесу в умовах триваючих військових дій та їх наслідків для підприємництва; вплив соціально-економічних факторів на

розвиток українського бізнесу в умовах військових дій; аналіз підприємств з виготовлення будівельних матеріалів та оцінка їх актуальності та попиту в умовах воєнного часу; огляд світового досвіду розвитку різних бізнес-моделей в умовах воєнного стану; рекомендації для успішного бізнесу в умовах війни.

Перелік ілюстрацій (мають бути представлені під час захисту):

Рис. 2.1. ТОП-сфери діяльності новостворених ФОПів, I півріччя 2023 р.

Таблиця 2.1. ТОП-10 будівельних компаній України за згенерованим чистим доходом у 2023 р. Рис. 2.2. Проблеми українського бізнесу під час військових дій

Дата видачі завдання: « ____ » _____ 20__ р.

Керівник кваліфікаційної роботи: к.е.н. Павло Гриценко
(вч. звання, Ім'я та ПРІЗВИЩЕ)

Завдання прийняв(ла) до виконання: « __ » _____ 20__ р. _____
підпис студента(ки)

АНОТАЦІЯ

Бізнес є однією з основних складових економічного потенціалу України, і його вплив охоплює всі аспекти суспільного життя [38, 42, 44, 45, 46, 52, 53, 57, 63, 72]. Його стабільність і розвиток є гарантією економічної стабільності та процвітання країни. Однак український бізнес страждає від повномасштабної війни, яку веде Росія проти нашої держави [49].

Не можна ігнорувати проблеми організації управління економічними процесами в умовах воєнного стану, а також пошук нових форм і методів управлінської діяльності в економічній сфері та зміни у функціонуванні бізнесу в таких умовах [40, 58]. Аналіз чинників, що впливають на стан соціально-економічної безпеки країни, є особливо важливим, оскільки стан цієї системи та її стабільність є ключовими умовами для майбутнього успіху у протистоянні ворогу та досягнення перемоги.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню актуальної теми «Аналіз соціально-економічних факторів розвитку українського бізнесу в умовах військових дій».

Використані методи дослідження включали аналіз наукової літератури, а також вивчення випадків успішного досвіду інших країн.

Отримано наступні результати:

- Проаналізували соціально-економічні фактори, що впливають на суспільство та економіку;
- Розглянули вплив військових конфліктів на розвиток та функціонування бізнесу в сучасних умовах;
- Встановлено особливості розвитку українського бізнесу в умовах триваючих військових дій та їх наслідків для підприємництва;
- Визначено вплив соціально-економічних факторів на розвиток українського бізнесу в умовах військових дій;
- Проаналізовано підприємства з виготовлення будівельних матеріалів та оцінка їх актуальності та попиту в умовах воєнного часу;

- Представлено світовий досвід розвитку різних бізнес-моделей в умовах воєнного стану;
- Розроблено рекомендації для успішного бізнесу в умовах війни.

В підсумку, дослідження підтвердило актуальність теми та проаналізовано соціально-економічні фактори.

Результати дослідження мають практичне значення і можуть бути використані для успішного розвитку та підтримки бізнесу в умовах війни.

Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел з 34 найменувань. Основний текст викладений на 35 сторінках комп'ютерного тексту, робота містить 1 таблицю та 1 рисунок.

Ключові слова: соціально-економічні фактори, розвиток українського бізнесу, бізнес-моделі, людські ресурси, економічне зростання, проблеми бізнесу.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ	9
1.1. Поняття соціально-економічних факторів	9
1.2. Вплив війни на розвиток бізнесу	12
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ	15
2.1. Особливості розвитку українського бізнесу в умовах військових дій	15
2.2. Соціально-економічні фактори розвитку українського бізнесу в умовах військових дій	19
2.3. Аналіз підприємств по виготовленню будівельних матеріалів та їх актуальність під час війни	26
РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ	31
3.1. Світовий досвід розвитку різних бізнес-моделей за умов воєнного стану в країні	31
3.2. Рекомендації щодо успішного розвитку бізнесу під час війни	34
ВИСНОВКИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	43

ВСТУП

Актуальність дослідження. Бізнес є однією з головних складових економічного потенціалу України, і його вплив поширюється на всі сфери життя суспільства. Його стабільність і розвиток є запорукою забезпечення економічної стабільності та процвітання країни. Водночас український бізнес потерпає від повномасштабної війни Росії проти нашої держави.

Починаючи з 24 лютого 2022 року, реальність ставить перед Україною нові умови. Відкрита агресія РФ, анексія частини території України, систематичні терористичні акти ворога проти українського народу – все це призводить до необхідності посилення національної безпеки, що має сприяти покращенню ситуації у вирішенні завдання опору окупантам. У цьому особливе місце посідає проблема соціально-економічного розвитку, вирішення якої здатне не тільки захистити економічний потенціал країни, а й дати можливість мобілізувати економічні ресурси для успішного воєнного протистояння ворогу на полі бою.

Неможливо оминати проблеми організації управління економічними процесами в умовах воєнного стану, пошуку нових форм і методів управлінської діяльності в економічній сфері, зміни у діяльності суб'єктів бізнесу в таких умовах. Аналіз факторів, що впливають на стан соціально-економічної безпеки країни, залишається особливо важливим, оскільки стан цієї системи країни та її стабільність є важливими умовами для майбутнього успіху у протистоянні ворогу та майбутньої перемоги над ним.

Об'єктом дослідження є розвиток українського бізнесу в умовах військових дій.

Предметом дослідження є аналіз соціально-економічних факторів розвитку українського бізнесу в умовах військових дій.

Метою роботи є проаналізувати соціально-економічні фактори розвитку українського бізнесу в умовах військових дій.

Відповідно до поставленої мети було визначено такі **завдання**:

- розглянути поняття соціально-економічних факторів;

- визначити вплив війни на розвиток бізнесу;
- дослідити особливості розвитку українського бізнесу в умовах військових дій;
- виявити соціально-економічні фактори розвитку українського бізнесу в умовах військових дій;
- проаналізувати підприємства по виготовленню будівельних матеріалів та їх актуальність під час війни;
- розглянути світовий досвід розвитку різних бізнес-моделей за умов воєнного стану в країні;
- навести рекомендації щодо успішного розвитку бізнесу під час війни.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених завдань у роботі використовувались такі методи дослідження: описовий метод слугував засобом інтерпретації та класифікації досліджуваних процесів; метод фіксації застосовувався у процесі аналізу соціально-економічних факторів розвитку українського бізнесу в умовах військових дій. Також для написання роботи використовувались методи аналізу досліджень, публікацій науковців, огляд останніх новин. Важливим методом була систематизація та класифікація отриманих даних.

Інформаційна база дослідження. Нами використано інтернет-ресурси, архівні матеріали, навчальну літературу, періодичні видання, нормативні акти, офіційні дані Державної служби статистики України, наявні відкриті дані щодо дослідження стану українського бізнесу, які проводили дослідницькі організації на періодичній основі, наукові статті, присвячені питанням функціонування українського бізнесу під час війни.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

1.1. Поняття соціально-економічних факторів

У сучасних реаліях розвиток та управління підприємствами не можна розглядати виключно з точки зору економічного та організаційного аспектів. Щоб досягти успіху у споживачів і клієнтів, необхідно вміти мотивувати працівників на стабільне та якісне виконання роботи та створити для цього всі необхідні умови. Тому в обігу з'явилося поняття «соціально-економічний розвиток підприємства» [9, с. 143].

Розвиток – це незворотній і природний процес зміни системи, що в кінцевому підсумку призводить до нового стану. Термін «соціально-економічний розвиток» загалом вказує на залежність між рівнем економічного розвитку і наявністю та підходом держави, її підприємств до вирішення соціальних проблем [37, 43, 47, 54, 55, 75]. З цього терміну можна зрозуміти, що соціальна частина розвитку включає не тільки працівників і фактори, які впливають на якість їхньої праці, але також споживачів і замовників продукту чи послуги. Продуктивність вимірюється за допомогою соціальних показників, оскільки низький соціальний рівень споживачів і клієнтів (рівень бідності, якість життя, фізичний і соціальний добробут) створює перешкоди на шляху до модернізації виробництва [1, с. 52].

Для здійснення ефективної діяльності підприємства в першу чергу необхідно проаналізувати соціально-економічні фактори, які впливають на роботу бізнесу. Розгляд проблеми з такого ракурсу сприяє не тільки розвитку економіки підприємства, але й розвитку економіки всієї країни. Тому фактори, що впливають на функціонування підприємства та його сталий розвиток, поділяються на організаційно-технічні та соціальні. Організаційно-технічні фактори передбачають використання сучасних технологій і обладнання, а також розробку і застосування новітніх технологій праці. Але враховуючи те, що праця виконується людьми та для людей (у більшості випадків), необхідно

враховувати й соціальні фактори: можливість задоволення соціальних і матеріальних потреб працівника, розвиток і набуття вищої кваліфікації та нові знання.

У більшості випадків науково-технічний прогрес спирається лише на використання сучасного технічного обладнання та розвиток і застосування новітніх технологій праці. Однак, оскільки вищевказані два набори факторів взаємопов'язані, науково-технічний прогрес також повинен спиратися на розгортання та розвиток талантів [5, с. 93].

Фактори, що впливають на діяльність бізнесу та його сталий розвиток, умовно поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних факторів відносяться: стимулювання діяльності працівників організації; скорочення плинності кадрів; покращення умов. При низькій заробітній платі мотивація у працівників знижується, а тому підприємство має ризик втратити цінні висококваліфіковані кадри. Необхідно покращувати умови праці, оскільки це підвищує ефективність роботи за рахунок зменшення втрат часу та підвищення мотивації. Витрати на понаднормову роботу також зменшуються. Плинність кадрів – це коли компанія втрачає кваліфікованих працівників і має навчати та допомогти новим працівникам адаптуватися. В результаті ефективність роботи компанії стає низькою, оскільки майже всі зусилля компанії витрачаються на навчання нових співробітників. На плинність кадрів також впливають економічні причини: падають темпи економічного зростання та зменшуються можливості працевлаштування в галузі.

До суб'єктивних факторів відносяться: рівень освіти працівників; кваліфікація; раціональне використання робочого часу. При належному рівні освіти та кваліфікації персоналу підвищується ефективність праці, підвищується дисципліна, раціонально використовується робочий час, підвищується ефективність праці, узгоджуються особисті цілі з цілями бізнесу [6, с. 271].

Ознаками соціально-економічного розвитку в економічній сфері є:

- економічне зростання – поняття, що показує ступінь зростання економічної системи бізнесу (збільшення виробництва та реалізації продукції, розширення ринку збуту, підвищення рівня доходів підприємства тощо);

- підвищення продуктивності праці та розробка нових методів і засобів праці;

- оновлення та розширення асортименту продукції та послуг;

- впровадження сучасних форм організації праці;

- збільшення корпоративного капіталу;

- задоволення потреб споживачів;

- наявність власного сектору ринку збуту.

Фактори внутрішнього середовища підприємства, що впливають на економічний розвиток підприємства:

- цілі підприємства;

- інформаційне забезпечення;

- ефективність роботи менеджера;

- кваліфікаційний рівень співробітників компанії;

- ресурсне забезпечення;

- технологія виробництва;

- економічна безпека виробництва [9, с. 142].

Організаційні фактори зовнішнього середовища, що впливають на ефективність планування економічного розвитку бізнесу: економічні (такі як рівень інфляції, рівень доходів жителів (врахування політичних характеристик як національних соціально-економічних пріоритетів); політичні (врахування політичних особливостей як соціально-економічних пріоритетів країни); соціальні (рівень життя населення); правові (всі зміни потрібно проводити згідно Конституції України).

Соціально-економічний розвиток бізнесу є однією з головних цілей кожного підприємства. Отже, покращуючи якість робочої сили та створюючи для неї необхідні умови та стимули, можна значно підвищити попит на продукцію та накопичити капітал. Світовий досвід показує, що соціальні

фактори розвитку підприємства сприяють економічному зростанню підприємств.

1.2. Вплив війни на розвиток бізнесу

Воєнний стан завжди створює складне та непередбачуване середовище для розвитку суспільства, в тому числі його соціально-економічних аспектів. Україна, відома не лише своєю багатою історією, але й динамічним підприємницьким духом, сьогодні стикається з безпрецедентними викликами щодо своєї сили та різноманітності. У цьому контексті підприємці, компанії та бізнес стикаються з унікальними ризиками та загрозами, які потребують негайної адаптації, інноваційних рішень та державної підтримки. Майбутнє бізнесу в Україні багато в чому залежить від подолання цих викликів та адаптації до нового середовища. Рішення, прийняті в цей період, можуть визначити не тільки подальшу долю компанії, але й напрямок розвитку всієї країни.

Згідно з опитуванням Американської торговельної палати в Україні та Сіті Україна, найважливішими питаннями, з якими зараз стикаються відкриття та розвиток бізнесу в Україні, є:

- ракетні удари по комерційних активах та об'єктах критичної інфраструктури;
- здоров'я та психічний стан працівників;
- зниження економічної та споживчої активності;
- електро, водопостачання, опалення, мобільний зв'язок;
- залучення та утримання кращих працівників;
- транспортно-логістичні питання [10].

Крім того, представники малого та середнього бізнесу (МСБ) вказали на посилення тиску з боку національних органів влади та регуляторні виклики, а також на недостатню або низьку платоспроможність клієнтів.

Підприємницький сектор є одним із основних джерел забезпечення функціонування народної економіки у воєнний час. Він відповідає за забезпечення ринку та населення необхідними товарами та послугами, наповнення бюджетів усіх рівнів у вигляді податків, створення робочих місць та забезпечення формування в країні справедливих ринкових відносин. У той же час, такі проблеми, як пошкодження бізнесу та інфраструктури, збої в логістиці, дефіцит електроенергії, скорочення пропозиції товарів і послуг, підвищення собівартості виробництва, високий рівень корупції та низька платоспроможність населення продовжують значно впливати на ведення та розвиток бізнесу під час війни.

Постраждало багато підприємств і для того, щоб у майбутньому оцінити вплив війни на їх працездатність, необхідно окреслити коло факторів, які можуть вплинути на зміну ситуації. До цих факторів С.В. Іванов відносить такі [7, с. 128]:

- пошкодження складських приміщень, виробничих цехів, електромереж, газо- та нафтопроводів, систем водопостачання та іншої інфраструктури, яка забезпечує господарську діяльність;
- проблеми із забезпеченням сировиною або ресурсами для виробництва чи збуту, недостатній попит, закриття або нефункціонування корпоративних торговельних ринків;
- пошкодження самого підприємства, його головного офісу, виробничих ділянок, важливих будівель або споруд;
- пошкодження регіональної інфраструктури, пошкодження залізниць, доріг, річкових або морських сполучень, мостів, трубопроводів;
- захоплення, експлуатація, привласнення, евакуація, утилізація, збереження та розкрадання підприємств;
- втрата людських ресурсів, вимушена евакуація населення, міграція працівників в інші регіони або навіть за кордон;

- вимушене припинення роботи підприємства, товарів чи послуг або їх виробничих процесів, які у разі втручання чи пошкодження створили б загрозу техногенної катастрофи;

- неможливість отримання заміщуючого доходу, повернення до роботи, надання пільг працівникам, зміна місцезнаходження підприємства, збитки та інші значні витрати;

- неотримання державної підтримки та субсидій, державного замовлення, реєстрації державно-приватного партнерства (якщо вони можуть бути реалізовані);

- втрата площ видобутку природного газу, нафти та необхідної інфраструктури;

- втрата території агропромислового комплексу, сільськогосподарських угідь, пасовищ, лісів;

- втрата ділового обладнання та особистого майна підприємства.

Для всіх підприємств щоденна робота сповнена ризиків, а попередні методи прийняття рішень і прийоми часто фактично втрачають сенс, оскільки управління повинно здійснюватися в умовах щоденних змін, загрози окупації та небезпеки для життя.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ФАКТОРІВ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

2.1. Особливості розвитку українського бізнесу в умовах військових дій

Початок війни завдав нищівного удару українському бізнесу. За загальними оцінками, малі та середні підприємства втратили понад 83 мільярди доларів. Близько 10 мільйонів українців переїхали, деякі з них стали внутрішньо переміщеними особами, а більшість виїхали за кордон.

За останній рік ситуація кардинально змінилася. Велика кількість підприємств повернулася на ринок, повернулася значна частина робочої сили. Якщо у 2022 році компанії перебувають у режимі виживання і не можуть навіть планувати подальшу роботу, то зараз компанії адаптувалися до нової ситуації та формують комплексні 2-3-річні плани розвитку.

Станом на початок осені 2023 року в Україні працювало понад 2 млн ФОПів. При цьому кількість зареєстрованих цього року теж дуже велика. У середньому щомісяця реєструється близько 25 000 нових підприємств і близько 17 000 закривається.

ІТ-підрозділи найкраще переживають війну. Жоден проєкт в Україні не був закритий, крім того, сотні проєктів отримали додаткові інвестиції та користуються високим попитом на українському та міжнародному ринках. Серед них можна назвати проєкт Skyworker, Trinetix, RevMyWork та ін.

Стрімкий розвиток бізнесу ветеранів відіграв важливу роль у покращенні економічного становища країни. Ветерани та їхні родини заснували багато різних типів малих і середніх компаній [13, с. 19]:

- сільське господарство;
- продуктові магазини та кав'ярні;
- малі підприємства, які виробляють різноманітну продукцію та ін.

Аналітики прогнозують, що саме сформований ветеранський бізнес стане рушійною силою повного відновлення українського бізнесу.

Більшість підприємців самостійно задовольняють потреби МСП. З початку війни велика кількість компаній вжила таких заходів для підтримки роботи:

- релокація – сотні малих і середніх підприємств переїхали до центральних та західних регіонів через військові дії;
- адаптація продуктів і послуг до сучасних потреб – перепідготовка товарів і послуг, які зараз користуються попитом, таких як виробництво товарів тривалого зберігання, пошив одягу для військових, виробництво безпілотників тощо;
- збільшився обсяг імпортованих товарів;
- отримання кредитування на пільгових умовах та ін.

Розвиток малого та середнього бізнесу відбувається завдяки стійкості та винахідливості підприємців, які не готові закривати свій бізнес навіть у важкі часи.

Інвестиції під час війни були тим, що найбільше потребувала для розвитку майже половина українських підприємств. Інвестиції в МСП відбуваються на різних рівнях. Існує низка схем державних грантів, які надають певне фінансування за певних умов для відкриття або підтримки існуючого бізнесу. Приватні особи також можуть інвестувати, купуючи приватні ветеранські облигації [14, с. 10].

Одним із найефективніших способів стало фінансування бізнесу за рахунок грантів. За рахунок грантів в Україні реалізовано понад 7 тис. бізнес-проектів (пекарні, кав'ярні, малі заводи тощо).

Однією з найбільших грантових програм є програма «Власна справа», за якою ветерани та їхні родини можуть отримати кошти для відкриття або розвитку бізнесу. Крім того, доступні численні гранти від програми «Варто» Українського фонду ветеранів. Станом на літо 2023 року видано понад 7,5 тис. грантів на загальну суму понад 1,8 млрд гривень.

Поки що іноземні інвестори обережно інвестували в українські компанії, але вони мають масштабні плани на майбутнє та визнають величезний інвестиційний потенціал країни. Європейська бізнес асоціація та асоціація Global Business Ukraine спільно з українськими інвестиційними компаніями створили інвестиційну карту країни для компаній, які планують майбутні інвестиції в Україну. Аналітики зазначають, що пошук робочих партнерів в Україні вже є важливим.

Кредити для бізнесу є великою проблемою в Україні, оскільки умови та процентні ставки для отримання коштів залишаються високими. Водночас залишається високим попит на корпоративні кредити. 48% МСП зазначили, що потребують додаткового фінансування розвитку.

Для покращення умов кредитування для бізнесу створено програму «Доступні кредити 5-7-9%». Це дозволило понад 50 тисячам компаній отримати понад 154 мільярди гривень. У програмі брали участь 45 із 65 українських банків. Найбільшими реципієнтами стало сільське господарство, торгівля та промисловість.

У проєкті бюджету-2024 на це передбачено 18 мільярдів гривень. Пріоритетні напрямки: переробна промисловість, підтримка бізнесу в найбільш постраждалих регіонах, енергозберігаючі заходи. Кредитний ліміт збільшено до 150 мільйонів, а термін кредитування – до 10 років.

Однак отримати такі кредити надзвичайно складно через високі вимоги до підприємців (деякі з них змінюються банком, іноді навіть під час розгляду заявки), велику кількість документів, які необхідно подати, та тривалий розгляд заявки [17].

Важливу роль у розвитку українських підприємств відіграє також Міжнародна фінансова підтримка. Українські компанії, згідно даних урядового порталу, отримали понад 4 млрд євро фінансування від міжнародних партнерів.

Приватний бізнес отримує допомогу у вигляді прямого фінансування та розподілу кредитного ризику, а також поручителів, грантів, донорської

допомоги та страхування від воєнних ризиків. Реалізуються проекти на 2,7 млрд євро, підписані ліміти ще на 1,5 млрд євро.

Найбільшу допомогу надають:

Європейський банк реконструкції та розвитку;

Європейський інвестиційний банк;

Міжнародна фінансова корпорація (IFS);

KfW – національний банк уряду Німеччини;

USAID – Агентство США з міжнародного розвитку.

Щодо 2024 року більшість власників малого та середнього бізнесу налаштовані досить оптимістично:

56% планують підтримувати бізнес;

30% планують збільшити бізнес;

8% планують збільшити кількість партнерів;

4% планують диверсифікувати послуги/продукти;

2% планують вихід на нові ринки.

Перспективи економічного розвитку створених підприємств досить оптимістичні. Щомісяця в країні збільшується кількість ветеранів, понад 60% з них планують відкрити власну справу після повернення з передової. В Україні вже успішно працюють сотні компаній, заснованих ветеранами або їхніми родинами.

До 2024 року держава планує видати понад 12,5 тис. мікрогрантів. Одним із найбільших фокусів є ветеранський бізнес. Ветерани та їхні родини отримують підприємницький капітал через такі програми, як «Варто» та «Робота». У бюджеті-2024 на це планується виділити понад 3,5 мільярда гривень.

Такі гранти дають змогу реалізувати бізнес-план, але мають свої умови та вимоги до підприємців [22, с. 179]. Зокрема, одержувач повинен підготувати детальний бізнес-план, здійснювати діяльність не менше 3 років, створити певну кількість робочих місць (якщо ця умова не виконується, учасники проекту мають повернути кошти), регулярно звітувати перед державою тощо.

Підтримати український бізнес під час війни може кожен. Наприклад, ініціатива громадської організації «Асоціація підприємців ветеранів АТО» та фінансової компанії «K2000» щодо підтримки ветеранів дає можливість кожному придбати приватні ветеранські облігації, підтримати малий та середній бізнес та отримати певний відсоток від прибутку. Проект є перспективним та взаємовигідним: підприємці отримують фінансову підтримку та можливості для розвитку свого бізнесу, а власники облігацій – стабільні дивіденди.

Розвиток ветеранського бізнесу є вагомим внеском в економічне майбутнє країни, адже він стає рушійною силою національного розвитку. Крім того, це допоможе створити нові робочі місця, прискорить соціальну адаптацію та допоможе сотням тисяч ветеранів та їх сімей повернутися до стабільного життя.

2.2. Соціально-економічні фактори розвитку українського бізнесу в умовах військових дій

Загалом у 2022-2023 роках, під впливом повномасштабної збройної агресії РФ, економічна та соціальна сфери України потрапили у вкрай складну ситуацію, що негативно вплинуло на умови ведення бізнесу. Зокрема, внутрішній економічний спад у 2022 році став найгіршим за всю історію України. Відтак, за офіційними даними Державної служби статистики України, у 2022 році реальний ВВП впав на 29,1% (14,9% у першому кварталі; 36,9% у другому кварталі; 30,6% у третьому кварталі; 31,4% у четвертому кварталі). У розрахунку в цінах минулого року, тобто без урахування впливу інфляції, цей показник становить 3,86 трлн грн, тоді як у 2021 році – 5,45 трлн грн [18]. Падіння реального ВВП було найбільшим з моменту здобуття Україною незалежності, але падіння було меншим, ніж очікувалося на початку вторгнення через високий ступінь адаптивності підприємств і домогосподарств та початок вторгнення, а також через тійкість енергетичної системи. Закон про

державний бюджет України передбачив на 2023 рік зростання реального ВВП на 3,2%. Водночас міжнародне рейтингове агентство Moody's прогнозує незначне падіння реального ВВП України на 2% у 2023 році. Нацбанк очікував незначного зростання реального ВВП у 2023 році на 0,3%. Очікується, що він зросте на 4,1% у 2024 році та до 6,4% у 2025 році [27].

Попри активні бойові дії та обстріли цивільної інфраструктури, представники бізнесу продовжують пом'якшувати негативні очікування щодо власного розвитку та динаміки виробництва товарів і послуг. Про це свідчать дані дванадцятої хвилі дослідження стану бізнесу в Україні, проведеного Advanter Group, Центром інновацій та розвитку, Офісом розвитку підприємництва та експорту, нацпроектом «Дія.Бізнес» на період з 31 травня по 11 червня 2023 року [2].

Аналізуючи значення індексу ділової активності Ukrainian Business Index, який показує активність бізнесу та його здатність збільшувати обіг і створювати робочі місця, можна побачити, що у червні 2023 року він становив 35,34 (зі 100), що на стільки ж у квітні 2023 року (34,03) порівняно зі значенням, отриманим у червні 2022 року (22,73). У той же час, якщо показник нижче 50, це говорить про негативні очікування компанії щодо подальшого розвитку події. Таким чином, зростання індексу свідчить про втому бізнесу через невизначеність і бажання зміцнитися, а не про покращення економічної ситуації. Слід зазначити, що протягом 2020-2023 років індекс знаходився в зоні негативних ділових очікувань, а в область позитивних очікувань (тобто вище 50) увійшов лише з червня 2021 року по лютий 2022 року [2; 23].

Середньозважений очікуваний оборот у 2023 році впав з +10,3% (оцінка січня 2023 року) до -0,7% у червні 2023 року порівняно з 2022 роком. Водночас більше третини (38,4%) компаній очікують зростання обороту цього року. 24,3% компаній не бачать перспективи (це означає, що бізнес не вдасться вести або буде здійснюватися на рівні до 50% обороту попереднього року) [2].

Незважаючи на зимові бойові дії та систематичні відключення електроенергії, бізнес в Україні продовжує розвиватися. Після важких часів на

початку повномасштабної війни українці дедалі більше наважуються розпочинати власну справу. Так, за даними Opendatabot: «У червні 2023 року кількість зареєстрованих підприємців досягла рекордного рівня за останні три роки – 31 477 ФОПів. Наприклад, востаннє понад 30 000 нових підприємців зареєстровано було у червні та липні 2020 року. За перше півріччя 2023 року було відкрито трохи менше 134 тисяч нових бізнесів – це майже 70% від кількості нових бізнесів, які були відкриті за весь 2022 рік [28].

Серед найпопулярніших сфер для нових відкриттів (рис. 2.1) перше місце у першому півріччі 2023 року (як і минулого року) посідає роздрібна торгівля – 38 405 українців (28,7%) офіційно почали працювати в роздрібній торгівлі.

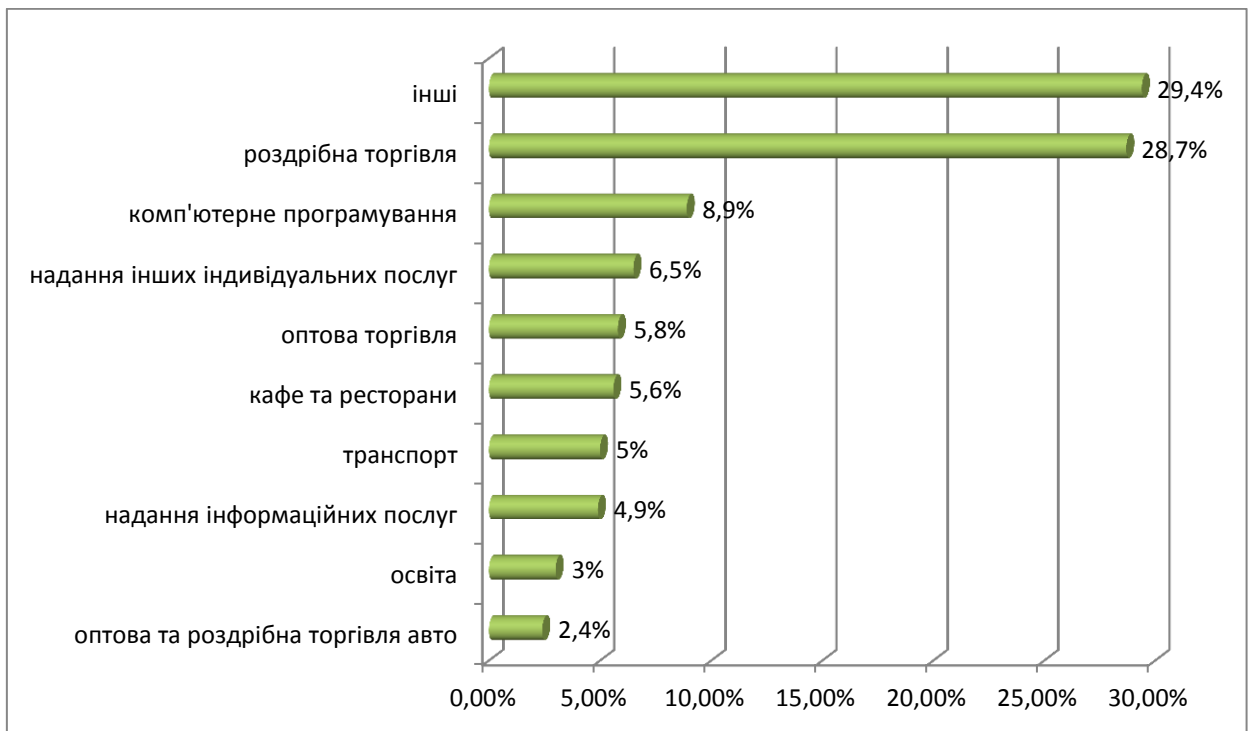


Рис. 2.1. ТОП-сфери діяльності новостворених ФОПів, I півріччя 2023 р.

Джерело: [28].

Другим за популярністю було «Комп'ютерне програмування, консалтинг і пов'язана діяльність», що було найпопулярнішим до початку війни. Цього року в області розпочали підприємницьку діяльність 11882 підприємці (8,9%). Замикає трійку «Надання інших персональних послуг» – у цій сфері почали працювати 8745 ФОПів (6,5%) [28].

Бізнес в Україні пройшов кілька етапів еволюції, адаптуючись до умов воєнного стану. Багато підприємців опинилися в районах активних бойових дій і були змушені евакуюватися в безпечніші куточки країни або взагалі припинити роботу. Проте навіть ті підприємці, які знаходяться відносно далеко від зон активних бойових дій та обстрілів, стикаються з багатьма проблемами. Тож, відповідно до опитування представників малого та середнього бізнесу (загалом в ньому взяло участь 90 підприємців), що проводила Європейська Бізнес Асоціація з 24 квітня по 11 травня 2023 року, до найбільших проблем відноситься низька купівельна спроможність українців (57%), відсутність фінансування та доступу до кредитів (31%). Також труднощі виникають через відсутність кваліфікованих спеціалістів та проблеми з бронюванням співробітників від мобілізації (28 %) [16].

На основі даних п'яти останніх досліджень, проведених Advanter Group, Центром розвитку інновацій, Офісом розвитку підприємництва та експорту та національним проектом «Дія.Бізнес», визначено першу десятку перешкод для ведення бізнесу (рис. 2.2) [2; 3; 24].



Рис. 2.2. Проблеми українського бізнесу під час військових дій
Джерело: сформовано на основі [2; 3; 24].

Останнє опитування проводилося з 31 травня по 11 червня, у ньому взяли участь 753 респондентів.

На першому місці серед головних проблем бізнесу в червні 2023 року – ситуація в Україні та непередбачуваність розвитку внутрішнього ринку (46,9%), а також відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів (46,9%). Другою за ймовірністю причиною є погіршення умов ведення бізнесу (42,8%), а третьою за ймовірністю причиною є відсутність достатнього капіталу (37,5%) [2].

Майже всі перешкоди для ведення бізнесу зросли у червні порівняно з квітнем 2023 року. Зокрема, це стосується непередбачуваної ситуації в країні, яка може погіршити умови ведення бізнесу (на 8,8 пунктів порівняно з показниками попереднього опитування). У зв'язку з цим зазначимо, що 01 серпня 2023 року набрав чинності Закон України № 3219-ІХ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування на період воєнного стану». Ним передбачається від 1 серпня скасувати єдиний податок в 2 % та заборонити перевірки для підакцизних товарів, грального бізнесу та фінансових послуг [19]. Прийняття документа є умовою угоди з Міжнародним валютним фондом.

15 березня 2022 року в Україні було прийнято Закон № 2120-ІХ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану», яким передбачено ґрунтовну податкову реформу в період воєнного стану. Відповідно до закону з 1 квітня 2022 року до припинення/скасування воєнного стану право на спрощену систему оподаткування мають платники єдиного податку 3 категорії, тобто фізичні особи: підприємці та юридичні особи будь-яких організаційно-правових форм, річний дохід яких не перевищує 10 млрд. грн., а ставка єдиного податку становить лише 2% від обороту без ПДВ [14].

Таким чином, після набрання чинності Законом України № 3219-IX податкові пільги припиняються, а підприємства та фізичні особи-підприємці або автоматично переходять до групи, до якої вони належать, і оподатковуються за ставкою 2%, або залежно від заявки, необхідної системи, ставки, групи. Варто зазначити, що «за даними Державної податкової служби України, станом на початок травня загальна кількість підприємств, які користуються функціями спеціального оподаткування, за період ухвалення закону Верховною Радою України становила 56 542 підприємства, скасовуючи податкові пільги, їх кількість істотно не змінилася: в останній день липня Opendatabot нарахував 54 896 компаній [12]. Тому, окрім очевидного повернення законодавства до стану який був до повномасштабного вторгнення, існують такі ризики для бізнесу, як повернення ФОП-партнерів до групи 2 або перехід на загальний режим оподаткування для компаній, створених під час дії пільг. Щоб уникнути штрафів і додаткових податкових зобов'язань, варто перевіряти єдину групу оподаткування для всіх контрагентів [12].

Крім того, закон також регламентує відповідальність реєстраторів розрахункових операцій (РРО). Відновлено обов'язок ФОПів (крім окремих категорій підприємців) використовувати реєстратори РРО та ПРРО при здійсненні розрахункової діяльності (первісно правила набули чинності з 01.01.2022), з повним впровадженням санкцій, що посилює фіскалізацію та ускладнює роботу суб'єктів бізнесу у важкий воєнний час [19].

Руйнування та пошкодження виробничих фондів, збої в ланцюжках поставок і збутових каналах призводять до високих потреб в обіговому капіталі та фінансуванні проектів, які наразі здебільшого обмежені національними програмами [4, с. 53]. Як показує аналіз, доступ до кредитних ресурсів та грантових програм був однією з головних проблем, з якою зіткнулися суб'єкти бізнесу з початку війни. Незважаючи на активну державну підтримку (схема кредитування 5-7-9%, державний проєкт «eRobota» тощо), включно з цільовими програмами для окремих галузей (таких як сільське господарство та роздрібна

торгівля), компанії все ще стикаються з серйозним дефіцитом ліквідності в бізнесі.

Основна частина бізнесу – це людські ресурси. Проблема дефіциту кадрів є одним із вирішальних питань розвитку, безперервної роботи та розвитку підприємств. З початком війни знайти працівників з необхідними навичками та знаннями стало важче через інші фактори, такі як мобілізація, трудова міграція (зовнішня та внутрішня) та руйнування житла в районах, що постраждали від війни. Проблема внутрішнього переміщення здешевлює робочу силу, але існує невідповідність між навичками ВПО та потребами роботодавців. Проблема є актуальною для більшості галузей [4, с. 54].

На додаток до вищезазначених проблем, є проблеми що мають менший негативний вплив на підприємницьку ситуацію, але все ще є реальними перешкодами для бізнесу: збої в ланцюзі поставок, відсутність палива, проблеми з електроенергією, руйнування виробничих потужностей, відсутність необхідної сировини та матеріали, конкуренція, нечесність опонентів, псування майна внаслідок активних бойових дій, корупція. Експортери стикаються з великими проблемами при транспортуванні продукції на зовнішні ринки через блокаду українських морських портів російським флотом і вузькі місця на залізничних і вантажних каналах [4, с. 13].

Проте, незважаючи на труднощі, український бізнес залишається активно залученим до боротьби за незалежність України протягом усього періоду війни. Розпочати бізнес у воєнний час було надзвичайно складним завданням, але підприємці не опускали рук і наполегливо працювали, щоб рухатися вперед. Аби вижити й розвиватись, значна кількість підприємств переорієнтували виробництво на випуск гостро необхідної у воєнний час продукції, вийшли на міжнародний ринок, перемістилися в райони з безпечними умовами виробництва, поповнюють втрачений персонал за рахунок фонду безробітних і т.п.

2.3. Аналіз підприємств по виготовленню будівельних матеріалів та їх актуальність під час війни

Війна РФ в Україні завдала величезних збитків і втрат економіці країни. Відбудова житла та критичної інфраструктури є головним пріоритетом для будівельної галузі України. Навіть у складних умовах сьогодення вона здатна відновити свою діяльність та забезпечити виконання соціальних функцій.

Підприємства з виробництва будівельних матеріалів відіграють важливу роль у відновленні пошкодженої інфраструктури та прибудинкової території, і незважаючи на складні умови воєнного стану, ці компанії продовжують свою діяльність – будівництво нових об'єктів нерухомості, введення в експлуатацію завершених об'єктів нерухомості, будівництво, реконструкція та капітальний ремонт будівель, які постраждали внаслідок бойових дій [31, с. 34].

Основні тренди, які намітилися в будівельній галузі за час воєнного стану:

1. Скорочення внутрішнього ринку будівельних матеріалів. З початком повномасштабного вторгнення більшість українських підприємств були змушені призупинити або обмежити виробництво, а деякі переорієнтувалися до потреб Збройних Сил. Багато будівельних підприємств та інфраструктури були пошкоджені або зруйновані, багато підприємств на Півдні та Сході опинилися в районах бойових дій або тимчасово окуповані. Енергетична криза, особливо пошкодження інженерної інфраструктури, також негативно вплинула на виробництво будівельної продукції. Промисловість відчувала гостру нестачу сировини та будівельних матеріалів – скла, металевих виробів, будівельних сумішей, цегли тощо.

2. Проблеми імпорту будівельних матеріалів. Значну частину сировини та будівельних матеріалів необхідно імпортувати, але обсяги цього імпорту також обмежені, оскільки портова інфраструктура практично не функціонує.

3. Дефіцит кадрів у будівельній галузі. Відбулося скорочення кількості кваліфікованого персоналу через мобілізацію та еміграцію за кордон.

4. Зростання собівартості будівництва. Зростання собівартості в основному пов'язане з вищезазначеними факторами – підвищенням цін в умовах дефіциту ресурсів (включаючи витрати на будівельні матеріали та витрати на людські ресурси).

5. Форс-мажорні обставини. Наприкінці минулого року до обстрілів, руйнувань, збоїв у матеріально-технічному забезпеченні додалася ще одна форс-мажорна ситуація – відключення електроенергії, яке також торкнулося будівельної галузі.

6. Зміни в структурі та кількості попиту в секторах будівництва та нерухомості. Закономірно, що в період воєнного стану обсяги будівництва значно скоротилися порівняно з довоєнними. Це пов'язано як з об'єктивними, так і з психологічними факторами: і забудовники, і покупці менш готові до великих інвестицій в умовах невизначеності [29, с. 291].

Серед основних напрямків будівництва, які ще розвивалися під час війни, можна виділити:

- ремонт пошкоджених будівель та інфраструктури;
- будівництво житла, в тому числі для внутрішньо переміщених осіб;
- переміщення фабрик і логістичні зміни стимулюють промислове будівництво та трансформацію підприємств;
- будівництво об'єктів цивільного захисту, військового і подвійного призначення, захист об'єктів інфраструктури.

Значна частина перерахованих робіт виконувалася на замовлення органів військового управління за бюджетні або донорські кошти.

Зараз будівельні компанії в секторі житлової нерухомості в основному зосереджені на завершенні поточних проєктів.

Географічно інтерес забудовників і покупців змістився у бік відносно безпечних західних регіонів України, причому найгіршою територією будівництва (за винятком тимчасово окупованих територій) є східні та південні регіони, поблизу зон бойових дій. Варто зазначити, що суттєві зміни відбулися і в готельно-курортній сфері: зі зрозумілих причин навіть літній внутрішній

туризм перемістився з південних регіонів у Карпати та Закарпаття. Це стимулювало будівництво на цих територіях курортної нерухомості.

7. Зміни в містобудівному законодавстві

Навіть під час війни тривале реформування в містобудівній галузі. З початку повномасштабного вторгнення було прийнято багато нормативно-правових актів з питань містобудування, одні з яких регулюють правовідносини під час воєнного стану та інші, які набудуть чинності після закінчення воєнного стану. Головними пріоритетами є відбудова країни, впровадження нових стандартів безпеки та цивільного захисту, спрощення видачі ліцензійних документів, поглиблення цифровізації та подальший розвиток єдиної національної електронної системи в будівельній сфері, що сприятиме прозорості, легітимності та усуватиме елементи корупції [39, 48, 50, 51, 56, 61, 62, 67, 68, 71,].

Аналітики YouControl.Market визначили, які українські будівельні компанії у 2023 році мали найбільший чистий дохід (табл. 2.1) [30].

Таблиця 2.1.

ТОП-10 будівельних компаній України за згенерованим чистим доходом у 2023 р.

№	Назва	Чистий дохід, млрд. грн
1	ТОВ «Автомагістраль-Південь»	8,2
2	ТОВ «Група крмпаній «Автострала»	8,1
3	ТОВ «Ростдорстрой»	6,0
4	ТОВ «Косул»	3,4
5	ТОВ «Солагро»	3,0
6	ТОВ «Онур конструктор Інтрнешнл»	2,9
7	ТОВ «Київська енергетична будівельна компанія»	2,5
8	ТОВ «Ріелт-буд»	2,1
9	ПрАТ «Природні ресурси»	2,0
10	ПрАТ «Холдингова компанія «Київміськбуд»	2,0

Джерело: сформовано на основі [30].

Так, у 2023 році дорожньо-будівельні фірми посіли трійку лідерів серед будівельних компаній за найбільшим чистим доходом. Серед них: ТОВ «Автомагістраль-Південь» з доходом у 8,2 млрд грн; ТОВ «Група компаній «Автострала» з доходом у 8,1 млрд грн; ТОВ «Ростдорстрой» з доходом майже 6 млрд грн.

Серед найбільших компаній будівельної галузі з чистим прибутком у 2023 році:

ТОВ «Косул» з доходом у 3,4 млрд грн. Ця компанія займається розвідувальним бурінням. Бенефіціаром компанії та ключовою особою групи СКМ є Ринат Ахметов.

ТОВ «Солагро» з доходом майже 3 млрд грн. Це Київська будівельна компанія, яка входить до Групи «Солагро». Ключовою особою цієї компанії є Ігор Юшко.

ТОВ «Онур констракціон Інтрнешнл» з доходом у 2,9 млрд грн. Ключовими особами цієї групи є Онур та Іхсан Четінджевізи.

ТОВ «Київська енергетична будівельна компанія» з доходом у 2,5 млрд грн. Ця будівельна компанія входить у Групу «СВС-Дніпро». Ключовими особами є Володимир Випирайло та Микола Кравченко.

ТОВ «Ріелт-буд» з доходом у 2,1 млрд грн. Дана компанія зареєстрована в Києві. Вона займається будівництвом житлових і нежитлових будівель. Бенефіціарною власницею компанії є Харченко Юлія В'ячеславівна.

ПрАТ «Природні ресурси» з доходом 2 млрд грн. Ця компанія займається розвідувальним бурінням. Вона входить до групи Віктора Пінчука EastOne. EastOne містить більше ніж 20 бізнесів і проєктів.

ПрАТ «Холдингова компанія «Київміськбуд» з доходом у 2 млн грн. Ця компанія належить громаді Києва на 80%, вона також є одним з найбільших забудовників країни [30].

Основними напрямками будівництва, які передбачається розвивати навіть у воєнний час, є реставрація, житлове будівництво та реконструкція, промислове будівництво та модернізація, особливо військового спрямування та

подвійного призначення. При цьому реконструкція передбачає не лише реконструкцію пошкоджених будівель, а й модернізацію існуючих будівель з точки зору підвищення енергоефективності та безпеки. Наприклад, реконструкція бомбосховищ і укриттів, реконструкція існуючих підвалів і будівництво нових сховищ – це новий важливий ринок з точки зору обсягу, і внеску у підвищення національної безпеки.

РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ

3.1. Світовий досвід розвитку різних бізнес-моделей за умов воєнного стану в країні

Хоча кількість конфліктів у світі та їхні негативні наслідки зменшилися за останні два десятиліття, багато країн та їхні громадяни все ще страждають від нестабільності, важкої економічної ситуації та боротьби. Деякі компанії погоджуються на ризик і продовжують працювати в незахищених зонах конфлікту, а деякі навіть намагаються вийти на ринок і реалізувати ініціативи, які можуть покращити ситуацію та допомогти регіону.

Розвиваються глобальні програми для бізнесу, місцевих громад і регіонів, які постраждали від конфлікту. Міжнародні ініціативи сприяють створенню робочих місць у постраждалих районах і підтримують принципи сталого розвитку.

Наприклад, в Афганістані Roshan розвиває комунікаційну інфраструктуру в сфері афганських телекомунікаційних послуг. Сьогодні понад 97% із 900 співробітників Roshan є афганцями, і понад 73% команди вищого керівництва є афганцями. Навчаючи свій персонал за стандартами світового рівня, Roshan зміцнює можливості Афганістану та сприяє підйому нового покоління молодих афганських лідерів. Жінки складають приблизно 20% робочої сили Roshan і понад 17% команди вищого керівництва Roshan. Крім того, Roshan використовує свої технології для покращення охорони здоров'я [32].

Унікальні телемедичні програми компанії обслуговують понад 14 000 пацієнтів і забезпечують необхідне навчання для понад 4 000 медичних працівників. Roshan також представив технологію мобільних грошей M-Paisa в Афганістані, яка розширює доступ до фінансів у країні, яка на 97% не має банківських послуг, і забезпечує безпечне банківське обслуговування в корумпованій, нестабільній і недоступній банківській системі. Діяльність Roshan вплинула на всю екосистему та створила середовище, яке залучило інші телекомунікаційні компанії інвестувати в Афганістан.

В Уганді MercyCorps здійснює програму відродження сільськогосподарського доходу та нових ринків в агропромисловому комплексі. Компанія підписала контракти з місцевими фермерами, що викликало місцевий кунжутний бум [33]. Понад 17 000 фермерів зареєструвалися для участі в програмі, що становить одну третину з 22 фермерів у цільових регіонах. Завдяки хорошій якості продукції, великій кількості та стабільній груповій структурі район приваблює велику кількість покупців. Завдяки системному підходу ініціатива покращила бізнес-ефективність 61 520 дрібних фермерів, 151 агробізнесу, 3 фінансових установ, 660 сільських ощадно-позикових товариств і 4 радіостанцій. Понад три чверті цільових дрібних фермерів побачили, що їхній середній дохід зріс на 63%.

У Нігерії Mastercard розробила програму фінансового залучення для жінок у сфері фінансових послуг. Mastercard запустила найбільшу фінансову ініціативу в Африці, біометричні та платіжні картки (NeID), для 173 мільйонів громадян Нігерії. Завдяки освіті та розвитку фінансових навичок, які надають партнери MercyCorps, більше жінок не тільки досягають фінансової доступності через доступ до продуктів і послуг, але й можуть використовувати їх більш ефективно [33].

Наявна програма сталий розвиток місцевих громад та участь Chevron у нафтогазовому секторі. Робота компанії допомагає вирішувати жорстокі конфлікти та подолати дефіцит громади, безробіття та інші соціальні ризики. Затверджена Глобальна модель взаєморозуміння (GMoU) діє вже 10 років і була прийнята іншими компаніями Нігерії. Практичні результати зусиль компанії включають значні покращення в безпеці робочого середовища, значні покращення в охороні здоров'я, освіті та економічному добробуті місцевих громад, а також значні покращення в дружніх відносинах з місцевими громадами [34].

У Палестині програма «Жінки та торгівля» Міжнародного торгового центру працює у сфері споживчих товарів. Завдяки програмі HeritageTouch,

жіноча компанія, подолала декілька бізнес-бар'єрів за підтримки Міжнародного торгового центру та Форуму жінок у бізнесі. Підвищений попит на продукцію компанії призвів до відкриття нового виставкового залу та робочого місця в місті Рамаллах, де клієнти можуть переглянути продукцію, а жінки можуть зібратися в безпечному місці для виробництва. Програма дозволяє компаніям, що належать жінкам, таким як HeritageTouch, зберігати культуру та мистецтво, перетворюючи традиційні культурні активи на продукти, які можна продавати по всьому світу.

У М'янмі Cordaid пропонує інноваційний портфель в інвестиційному секторі. Унікальне партнерство між трьома компаніями, CIMBV (інвестор), LIFT (донор) і ТСХ (приватний хедж-брокер), поєднує фінансову безпеку з соціальним впливом у М'янмі. Окрім зменшення кредитного ризику, LIFT також надає фінансування для подолання валютного ризику шляхом надання грантів для розширення можливостей мікрофінансових установ. ТСХ надає фінансові механізми та досвід для хеджування, щоб CIMBV міг фінансувати інвестиції для розвитку та зміцнення індустрії мікрофінансування М'янми. Використання грантового фінансування або звернення до донорів за допомогою в отриманні першопрограшних позицій та/або забезпеченні хеджування може бути важливим кроком у переконанні (впливу) на інвесторів інвестувати в нестабільне середовище. На основі запропонованих структур CIMBV ТСХ і LIFT уклали більш масштабну угоду про надання інструментів хеджування іншим впливовим інвесторам.

Total також бере участь у волонтерських принципах безпеки та прав людини в нафтовій і газовій промисловості. Це ініціатива корпоративної соціальної відповідальності, розроблена для того, щоб усі, хто бере участь у підтримці безпеки території чи об'єкта, були повністю обізнані про те, як реагувати на насильство, конфліктні ситуації чи інші загрози. Інспекція і навіть відвідування трубопроводу Yadana дали можливість учасникам більш детально ознайомитися з усіма важливими принципами корпоративної соціальної

відповідальності в гірничодобувному секторі та зрозуміти важливість обговорених етапів підтримки безпеки.

3.2. Рекомендації щодо успішного розвитку бізнесу під час війни

Ведення бізнесу під час війни – одне з найскладніших випробувань, з якими зіткнулися українські підприємці. Війну неминуче позначається на бізнес-середовищі. З одного боку, війна спричинила економічні та соціальні труднощі, з іншого – створила можливості для розвитку нових галузей промисловості та нових ініціатив.

Ось кілька порад щодо розвитку успішного бізнесу під час війни:

1. Зберігати стабільність і наполегливість

Війна породжує невизначеність, яка, у свою чергу, призводить до стресу та втрати ініціативи. Однак, щоб вести успішний бізнес за цих обставин, компаніям потрібна стабільність і наполегливість. Це означає, що незважаючи на труднощі, потрібно продовжувати виконувати свої обов'язки, наполегливо працювати над розвитком бізнесу та шукати нові можливості.

2. Бути готовими до змін

Війна може спричинити значні зміни в економічних і соціальних умовах, тому важливо бути готовим до змін. Може знадобитися знайти нових постачальників, змінити методи роботи або змінити ринок. Важливо бути до цього готовим і швидко реагувати на нові ситуації.

3. Дізнаватись про нові можливості

Війна може сприяти розвитку нових індустрій та ініціатив. В Україні, наприклад, під час війни зріс попит на продукцію місцевого виробництва, безпілотники, боєприпаси та оборонне обладнання, з'явилися нові експортні можливості, зросла популярність електронної комерції та онлайн-освіти. Тому важливо розуміти нові можливості та розвивати свій бізнес у цих напрямках.

4. Бізнес під час війни – це готовність до ризиків

Війна призводить до збільшення бізнес-ризиків, таких як ризик втрати постачання, втрати споживачів і зростання цін на енергоносії. Тому важливо підготуватися до ризиків і розробити план управління.

5. Брати участь у соціально значущих бізнесах

Під час війни українське суспільство продемонструвало сильну підтримку соціально відповідної підприємницької діяльності. Тому важливо долучатися до соціально значущих ініціатив, які не тільки сприяють розвитку бізнесу, а й підтримують суспільство. Тому важливо, щоб бізнес під час війни був соціально орієнтованим [21, с. 38].

6. Розширювати свою мережу контактів

Під час війни дуже важливо розвивати мережу контактів. Можна знайти нових постачальників, клієнтів і партнерів, які допоможуть розвивати бізнес. Розвивати свої професійні контакти та залучатися до бізнес-спільнот та асоціацій. Ключові партнери є однією з важливих складових бізнес-моделі підприємства.

Тому, хоча війна принесла багато труднощів у бізнес, вона також створила нові можливості та ініціативи. Важливо зберігати стабільність і наполегливість, бути готовим до змін і ризиків, дізнаватися про нові можливості, займатися соціально значущим бізнесом, розвивати мережі контактів і реагувати на нові ситуації. Україна має великий потенціал для розвитку бізнесу під час війни, важливо не здаватися, не зупинятися. Війна може створювати важкі виклики, але вона також може створювати нові можливості, нові індустрії та таким чином трансформувати бізнес під час війни.

Розуміння та використання цих вказівок може допомогти бізнесу залишитися на плаву під час війни та зробити його більш життєздатним і конкурентоспроможним [15, с. 28].

Слід зазначити, що під час війни першочерговим завданням підприємств є захист суб'єктів господарювання, виведення їх із шокового стану та пошук шляхів і способів відновлення діяльності [26, с. 178]. Підтримка українського бізнесу під час війни надзвичайно важлива для збереження економічної

стабільності та здатності країни функціонувати. Ми вважаємо, що Україні на даному етапі найбільше потрібні такі інструменти та кроки для стимулювання розвитку вітчизняного бізнесу:

- швидке впровадження нових стандартів і законів щодо соціально-економічного розвитку України з урахуванням факторів безпеки та бойових дій: країна повинна повноцінно вчитися, розвиватися, працювати і розвиватися навіть під час війни;

- сприяти та налагоджувати антикризові канали збуту вітчизняної продукції на експорт, запроваджувати податкові та митні системи стимулювання експортного бізнесу [29, с. 289];

- підвищити якість, кількість та доступність фінансової підтримки суб'єктів господарювання та запровадити нові механізми фінансової підтримки. Уряд може надавати фінансову допомогу у вигляді грантів, субсидій, пільгових кредитів. Це може допомогти підприємствам підтримувати ліквідність і зменшити фінансове навантаження;

- формування моделі оптимізації податкової системи для забезпечення стабільності та передбачуваності податкового середовища. Крім того, уряд повинен продовжувати надавати податкові пільги або відстрочення сплати податків. Це допомагає зменшити фінансове навантаження на підприємства під час економічної невизначеності;

- прискорене відновлення інфраструктури (в тому числі енергетичної та транспортної) за рахунок міжнародних грантів, фондів, траншів, допомоги;

- зменшення адміністративних бар'єрів та бюрократичних процедур, тим самим покращуючи бізнес-середовище та стимулюючи підприємництво;

- розробка планів підтримки інноваційних проєктів і досліджень. Нові програми, мають стимулювати бізнес до впровадження інноваційних та сталих практик, включаючи принципи циркулярної та зеленої економіки, зниження енергоємності виробництва та сприяння співпраці [20, с. 159];

- запровадження більш ефективної національної системи перепідготовки населення для задоволення існуючих і майбутніх потреб корпоративної структури;

- створення підприємницької інформаційно-консультативної мережі підтримки для забезпечення бізнес-структур актуальною інформацією про воєнні умови, економічні умови, підтримку та можливості розвитку. Це допомагає зменшити невизначеність щодо розвитку подій в Україні та допомагає суб'єктам господарювання приймати обґрунтовані управлінські рішення.

Відновлення українського бізнесу під час війни вимагає комплексних підходів і ретельного планування. У найближчому майбутньому підприємства не зможуть подолати існуючі перешкоди поодиночі, тому державні установи всіх рівнів, корпоративні організації, міжнародні партнери мають працювати разом, щоб трансформувати бізнес, розвивати нові ланцюги поставок, будувати ділові партнерства та співпрацю, оптимізувати витрати та надати фінансову підтримку [17]. У середньостроковій перспективі суб'єктам господарювання потрібно буде підтримувати стійке відновлення шляхом впровадження інноваційних практик, залучення ефективних інновацій та інвестицій, які враховують найкращі екологічні, соціальні та управлінські чинники, створення робочих місць та адаптацію до стандартів і правил ЄС [35, 36, 59, 60, 66, 69, 70, 74, 76]. Пріоритетом є сприяння розвитку галузей з високим потенціалом (сільське господарство та харчова промисловість, інформаційні технології, будівництво та інфраструктура) як драйверів економічного розвитку.

Незважаючи на всі виклики та труднощі, війна також може спонукати підприємців мислити творчо, знаходити нові можливості та розвивати стратегії виживання. Важливо враховувати, що під час кризи деякі компанії можуть проявити гнучкість та інноваційний потенціал, змінити напрямок своєї діяльності і навіть стати лідерами ринку. Суб'єктам українського бізнесу необхідно усвідомити, що відбулися кардинальні зміни в методах організації виробництва, збуту продукції, засобах конкуренції, тих, які були актуальними і

довели свою ефективність кілька років, а то й місяців тому. Зважаючи на це, розробка нових сценаріїв ділової поведінки є актуальним і надзвичайно важливим завданням. Отже, бізнес-ситуація в Україні в умовах повномасштабної війни стикається з серйозними викликами, які вимагають творчих підходів, швидкої адаптації та спільних зусиль підприємців, держави, громадськості та міжнародних партнерів для подолання цього складного періоду.

ВИСНОВКИ

Отже, розвиток – це незворотній і природний процес зміни системи, що в кінцевому підсумку призводить до нового стану. Термін «соціально-економічний розвиток» загалом вказує на залежність між рівнем економічного розвитку і наявністю та підходом держави, її підприємств до вирішення соціальних проблем. Фактори, що впливають на функціонування підприємства та його сталий розвиток, поділяються на організаційно-технічні та соціальні. Організаційно-технічні фактори передбачають використання сучасних технологій і обладнання, а також розробку і застосування новітніх технологій праці. Але враховуючи те, що праця виконується людьми та для людей (у більшості випадків), необхідно враховувати й соціальні фактори: можливість задоволення соціальних і матеріальних потреб працівника, розвиток і набуття вищої кваліфікації та нові знання. Фактори, що впливають на діяльність бізнесу та його сталий розвиток, умовно поділяються на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних факторів відносяться: стимулювання діяльності працівників організації; скорочення плинності кадрів; покращення умов. До суб'єктивних факторів відносяться: рівень освіти працівників; кваліфікація; раціональне використання робочого часу.

Підприємницький сектор є одним із основних джерел забезпечення функціонування народної економіки у воєнний час. Він відповідає за забезпечення ринку та населення необхідними товарами та послугами, наповнення бюджетів усіх рівнів у вигляді податків, створення робочих місць та забезпечення формування в країні справедливих ринкових відносин. У той же час, такі проблеми, як пошкодження бізнесу та інфраструктури, збої в логістиці, дефіцит електроенергії, скорочення пропозиції товарів і послуг, підвищення собівартості виробництва, високий рівень корупції та низька платоспроможність населення продовжують значно впливати на ведення та розвиток бізнесу під час війни.

Початок війни завдав нищівного удару українському бізнесу. За загальними оцінками, малі та середні підприємства втратили понад

83 мільярди доларів. Близько 10 мільйонів українців переїхали, деякі з них стали внутрішньо переміщеними особами, а більшість виїхали за кордон. За останній рік ситуація кардинально змінилася. Велика кількість підприємств повернулася на ринок, повернулася значна частина робочої сили. Якщо у 2022 році компанії перебувають у режимі виживання і не можуть навіть планувати подальшу роботу, то зараз компанії адаптувалися до нової ситуації та формують комплексні 2-3-річні плани розвитку. Більшість підприємців самостійно задовольняють потреби МСП. З початку війни велика кількість компаній вжила таких заходів для підтримки роботи: релокація; адаптація продуктів і послуг до сучасних потреб; збільшився обсяг імпортованих товарів; отримання кредитування на пільгових умовах та ін. Розвиток малого та середнього бізнесу відбувається завдяки стійкості та винахідливості підприємців, які не готові закрити свій бізнес навіть у важкі часи. Міжнародна фінансова підтримка також відіграє важливу роль у розвитку українських підприємств. Розвиток ветеранського бізнесу є вагомим внеском в економічне майбутнє країни, адже він стає рушійною силою національного розвитку. Крім того, це допоможе створити нові робочі місця, прискорить соціальну адаптацію та допоможе сотням тисяч ветеранів та їх сімей повернутися до стабільного життя.

Бізнес в Україні пройшов кілька етапів еволюції, адаптуючись до умов воєнного стану. Багато підприємців опинилися в районах активних бойових дій і були змушені евакуюватися в безпечніші куточки країни або взагалі припинити роботу. Проте навіть ті підприємці, які знаходяться відносно далеко від зон активних бойових дій та обстрілів, стикаються з багатьма проблемами. Найбільшою проблемою залишається низька купівельна спроможність українців, відсутність фінансування та доступу до кредитів. Також труднощі виникають через відсутність кваліфікованих спеціалістів та проблеми з бронюванням співробітників від мобілізації.

Війна РФ в Україні завдала величезних збитків і втрат економіці країни. Відбудова житла та критичної інфраструктури є головним пріоритетом для

будівельної галузі України. Навіть у складних умовах сьогодення вона здатна відновити свою діяльність та забезпечити виконання соціальних функцій. Підприємства з виробництва будівельних матеріалів відіграють важливу роль у відновленні пошкодженої інфраструктури та прибудинкової території, і незважаючи на складні умови воєнного стану, ці компанії продовжують свою діяльність – будівництво нових об'єктів нерухомості, введення в експлуатацію завершених об'єктів нерухомості, будівництво, реконструкція та капітальний ремонт будівель, які постраждали внаслідок бойових дій. Основними напрямками будівництва, які передбачається розвивати навіть у воєнний час, є реставрація, житлове будівництво та реконструкція, промислове будівництво та модернізація, особливо військового спрямування та подвійного призначення.

Хоча кількість конфліктів у світі та їхні негативні наслідки зменшилися за останні два десятиліття, багато країн та їхні громадяни все ще страждають від нестабільності, важкої економічної ситуації та боротьби. Деякі компанії погоджуються на ризик і продовжують працювати в незахищених зонах конфлікту, а деякі навіть намагаються вийти на ринок і реалізувати ініціативи, які можуть покращити ситуацію та допомогти регіону. Наприклад, в Афганістані Roshan розвиває комунікаційну інфраструктуру в сфері афганських телекомунікаційних послуг. Крім того, Roshan використовує свої технології для покращення охорони здоров'я. Roshan також представив технологію мобільних грошей M-Paisa в Афганістані, яка розширює доступ до фінансів у країні. В Уганді MercyCorps здійснює програму відродження сільськогосподарського доходу та нових ринків в агропромисловому комплексі. У Нігерії Mastercard розробила програму фінансового залучення для жінок у сфері фінансових послуг. Найявна програма сталий розвиток місцевих громад та участь Chevron у нафтогазовому секторі. Робота компанії допомагає вирішувати жорстокі конфлікти та подолати дефіцит громади, безробіття та інші соціальні ризики. У Палестині програма «Жінки та торгівля» Міжнародного торгового центру працює у сфері споживчих товарів. У М'янмі Cordaid пропонує інноваційний

портфель в інвестиційному секторі. Total також бере участь у волонтерських принципах безпеки та прав людини в нафтовій і газовій промисловості.

З одного боку, війна спричинила економічні та соціальні труднощі, з іншого – створила можливості для розвитку нових галузей промисловості та нових ініціатив. Ось кілька порад щодо розвитку успішного бізнесу під час війни: зберігати стабільність і наполегливість, бути готовими до змін, дізнаватись про нові можливості, бути готовими до ризиків, брати участь у соціально значущих бізнесах, розширювати свою мережу контактів. Слід зазначити, що під час війни першочерговим завданням підприємств є захист суб'єктів господарювання, виведення їх із шокового стану та пошук шляхів і способів відновлення діяльності. Підтримка українського бізнесу під час війни надзвичайно важлива для збереження економічної стабільності та здатності країни функціонувати. Відновлення українського бізнесу під час війни вимагає комплексних підходів і ретельного планування. У найближчому майбутньому підприємства не зможуть подолати існуючі перешкоди поодиночі, тому державні установи всіх рівнів, корпоративні організації, міжнародні партнери мають працювати разом, щоб трансформувати бізнес, розвивати нові ланцюги поставок, будувати ділові партнерства та співпрацю, оптимізувати витрати та надати фінансову підтримку.

Отже, бізнес-ситуація в Україні в умовах повномасштабної війни стикається з серйозними викликами, які вимагають творчих підходів, швидкої адаптації та спільних зусиль підприємців, держави, громадськості та міжнародних партнерів для подолання цього складного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Більовська О., Майстро Р. Особливості підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні. Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Економічні науки. 2023. № 2. С. 50–54.
2. Дослідження стану бізнесу в Україні (червень 2023 р.). URL: <https://drive.google.com/file/d/1X4e53R9UZs7IuXwAyPyOxrrAhhNy5rkL/view>.
3. Дослідження стану бізнесу в Україні (безерезнь – квітень 2023 р.). URL: https://drive.google.com/file/d/116_MoBIPd9Uh3c7bhLYMSXH4tL_iXhK/view.
4. Експрес-оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні. Аналітичний звіт. Київ: Програма розвитку ООН в Україні. 2022. 77 с. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-10/UA_Rapid_Assessment_of_War_on_MSMEs_in_Ukraine_0.pdf.
5. Зварич Р. Локальні конфлікти в глобальній економіці. Актуальні питання розвитку економіки. 2020. Т. 2, № 63. С. 88–101.
6. Золотова О., Іванова В., Симак Д., Кудінов О., Славута О. Економіка під час воєнного стану: проблеми й шляхи подолання кризи (український досвід). Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2023. № 3(50). С. 265–281.
7. Іванов С. Вплив збройного конфлікту (війни, бойових дій) на вартість підприємства : монографія. Дніпропетровськ : Маков., 2015. 179 с.
8. Казак О. О., Сулима М. О. Трансформація бізнесу в Україні за рік війни. Європейський науковий журнал економічних та фінансових інновацій. 2023. № 1(11). С. 140–150.
9. Ковтуненко Ю.В. Умови забезпечення економічно безпечного інноваційного розвитку підприємств промислового сектору. Економічний дискурс. Міжнародний науковий журнал – 2017. Випуск 3. 2017. С. 138-146
10. 84% компаній повністю функціонують після 1,5 року повномасштабної війни росії в Україні – нове опитування Американської торговельної палати в Україні та Citi Україна. <https://chamber.ua/ua/news/84-kompaniy-povnistiu-funktsionuiut-pislia-1-5-roku-povnomasshtabnoi-viyny-rosii-v-ukraini-nove-opytuvannia-amerykanskoj-torhovelnoi-palaty-v-ukraini-ta-citi-ukraina/>
11. Крюкова І. Війна як мегафактор економічного розвитку. Економіст : науково-практичний журнал. 2015. Т. 2, № 10. С. 24–28.
12. Майже 55 тисяч бізнесів відсьогодні втрачають податкову пільгу. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/final-of-tax-exemptions>.
13. Мельник Т. Український бізнес в умовах війни: сучасний стан, проблеми та шляхи їх вирішення. Journal of Innovations and Sustainability, 7(3), 07. 2023.
14. Мельник Т. Ю. Державна підтримка та стимулювання розвитку бізнесу в Україні під час дії воєнного стану. Економіка, управління та адміністрування. 2022. № 2(100). С. 3–11.

15. Москаленко О. Як пост-пандемічна економіка трансформується в повоєнну в Україні: виклики для економічної політики та суспільства? *Bezpieczny Bank*. 2022. № 86(1). С. 9–32.

16. МСБ продовжують виплачувати зарплати та підтримувати ЗСУ попри зростання фінансових втрат. Офіційний сайт Європейської бізнес асоціації. URL: <https://eba.com.ua/msb-prodovzhuyut-vyplachuvaty-zarplaty-ta-pidtrymuvaty-zsu-popry-zrostannya-finansovyh-vtrat>.

17. Мурована Т. О. Вітчизняне підприємництво в умовах воєнного стану: основні тенденції та методи підтримки. *Економіка та суспільство*. Вип. 47. 2023.

18. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua>.

19. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо особливостей оподаткування у період дії воєнного стану: Закон України від 30.06.2023 р. № 3219-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3219-20#Text>.

20. Проблеми та перспективи розвитку бізнесу в Україні : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. молодих вчених і студентів (м. Львів, 2 березня 2023 р.) : тези доповідей. Львів : Львівський торговельно-економічний університет, 2023. 560 с.

21. Редзюк Є. В. Стан, проблеми і чинники гальмування розвитку бізнес-активності в Україні. *Стратегія економічного розвитку України*. 2022. Вип. 51. С. 35–49.

22. Соціально-економічний розвиток і безпека України: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих вчених (м. Львів, 22 березня 2024 р.) / укладач М.І. Копитко. Львів : ЛьвДУВС, 2024. 186 с.

23. Стан та перспективи МСБ в Україні: результати дослідження. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/1/699634>.

24. Стан та потреби бізнесу в умовах війни: вересень, 2022. URL: <https://cid.center/state-and-needs-of-business-in-war-september-2022>.

25. Стан та потреби бізнесу в умовах війни: результати опитування в січні 2023 р. URL: <https://business.dii.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potrebi-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvanna-v-sicni-2023-roku>.

26. Стояненко І. В., Урсатій А. Е. Війна в Україні: наслідки для національної економіки та світу. *Advancing in research, practice and education* : матеріали конф., м. Флоренція, 11–13 трав. 2022 р. Флоренція, 2022. С. 171–180.

27. Український ВВП за підсумком 2022 року впав на 29,2 % – Мінекономіки. Інформаційне агентство УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/vvp-ukrajini-za-pidsumkom-2022-roku-vpav-na-29-2-minekonomiki-12178173.html>.

28. Українці у червні відкрили рекордну кількість ФОПів за останні три роки. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/fop-record-2023>.

29. Черниш О., Курилюк Ю., Коломієць В., Томчук-Пономаренко Н., Савчук А. Стратегічні пріоритети розвитку економіки України в умовах воєнного часу: відповідь на сучасні виклики. Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2023. № 3 (50). С. 282–297.

30. Які будівельні компанії заробили найбільше у 2023 році? <https://www.facebook.com/youcontrol.market/posts/296894443509865>

31. Cost to Ukraine of Conflict with Russia. London : Centre for Economics and Business Research, 2022. 41 p.

32. Lakomaa E. The history of business and war: introduction. Scandinavian Economic History Review. 2017. Vol. 3, no. 65. P. 224–230.

33. Lindsay A., Canan G., DB S. What role for business in “post-conflict” economic recovery? Perspectives from Nepal. United Kingdom : International Alert., 2009. 63 p.

34. Responsible Investment in Fragile Contexts. Switzerland : World Economic Forum, 2016. 28 p.

35. Вороненко В. І. Обґрунтування напрямів розвитку сонячної енергетики для України // Енергоефективність та відновлювальна енергетика в Україні: проблеми управління / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. І. М. Сотник. – Суми : ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2019. – С. 72-85. – Режим доступу: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/80025>

36. Вороненко В.І., Бурлакова И.М.. Эфффекты от использования энергетических природных ресурсов в странах Европейского союза и Украине. Економіка та держава. 2018. № 7. С. 61-66. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/70636>

37. Вороненко В.І., Горобченко Д.В. Теоретические модели анализа эколого-экономического развития. Економічний простір: Збірник наукових праць. 2020. № 157. С. 65-68. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83711>

38. Вороненко В.І., Гриценко П.В., Омеляненко В.А. Визначення індикаторів та рівнів регуляторної ефективності податкових інструментів на національному та світовому рівнях. Проблеми та перспективи забезпечення макроекономічної стабільності : монографія / за ред. С. В. Леонова і М. М. Бричко. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 65-75. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/90488>

39. Вороненко В.І., Кубатко О.В., Ковальов Б.Л., Гриценко П.В., Омеляненко В.А. Динаміка цифрової трансформації соціально-економічних та екологічних систем. Агросвіт. 2022. № 15-16. С. 15-22. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/89229>

40. Гриценко П., Коваленко Є., Вороненко В., Смакоуз А., Степаненко Є. Аналіз дефініції «зміни» як економічної категорії. Механізм регулювання економіки, (1 (91), 92-98. URL: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.91.07>

41. Дяченко, А. В., Карінцева, О. І., Тарасенко, С. В., Харченко, М. О., Мазін, Ю. О., Кисильова, К. С. Формування інноваційного інструментарію економічної політики в умовах розвитку світової економічної кризи 2019- 2020 рр. в Україні // Механізм регулювання економіки. 2021. № 3. С. 21-40. DOI:

<https://doi.org/10.21272/mer.2021.93.02>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/85737>

42. Економіка і бізнес : підручник / за ред. Л. Г. Мельника, О. І. Карінцевої. Суми : Університетська книга, 2021. 316 с.

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83721>

43. Економіка розвитку: європейський досвід упровадження досягнень Industries 3.0, 4.0 та 5.0. : навч. посіб. / за ред. Л. Г. Мельника, Ю. М. Завдов'євої. Суми : Університетська книга, 2022. 608 с.

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91525>

44. Економіка та бізнес-інновації: підручник / за ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника, д.е.н., проф. О. І. Карінцевої. – Суми : Університетська книга, 2023. – 702 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91523>

45. Карінцева, О. І., Харченко, М. О., Пономарьова, Г. С. Підвищення ефективності бізнес-процесів на виробничому підприємстві // Механізм регулювання економіки. 2020. № 4. С. 58-69.

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83754>

46. Лукаш, О., Дерев'янюк, Ю., Васильєва, Т., & Танащук, М. (2022). Формування конкурентного середовища у освітньому просторі: роль освітніх провайдерів. Механізм регулювання економіки, (3-4(97-98), 31-39. <https://doi.org/10.32782/mer.2022.97-98.08>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/90532>

47. Мельник Л. (2021) Сучасні тренди економічного розвитку: Досвід ЄС та практика України: підручник / за ред. Л. Г. Мельника. Суми: ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2021. 432 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/89235>

48. Мельник Л. Г., Маценко О. М., Дериколенко О. М., Кириленко М. В., Стародуб І. А. Економіка підприємств, територій та макроекономічних систем в умовах цифрових трансформацій: від стабільності й лінійного мислення до антикрихкості та нелінійного, інноваційного мислення // Механізм регулювання економіки. 2021. № 3. С. 67-78. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.93.06>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/87532>

49. Мельник, Л. (2022). Росія – країна, побудована на порушенні божих заповідей: погляд економіста . Механізм регулювання економіки, (3-4(97-98), 141-150. <https://doi.org/10.32782/mer.2022.97-98.10>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/90536>

50. Мельник, Л., Ковальов, Б. (2020). Проривні технології в економіці і бізнесі (Досвід ЄС та практика України у світлі III, IV, і V промислових революцій. Сумський державний університет, с. 180.

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/79621>

51. Ніколаєв С.О., Вороненко В.І., Ковальов Б.Л., Гриценко П.В., Одеволе О.О. Блокчейн як фактор цифрової трансформації економіки України. Вісник Сумського державного університету. Серія «Економіка». 2021. №2. С. 16-23.

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/85043>

52. Омеляненко В.А., Литвиненко С.М., Вороненко В.І. Аналіз потенціалу конвергенції біо- та нанотехнологій в космічній галузі (національний та міжнародний аспект). Інновації і трансфер технологій: методи, моделі та механізми управління: колективна монографія / за ред. д.е.н. В.А. Омеляненка. Суми: Інститут стратегій інноваційного розвитку і трансферу знань, 2023. С. 284-296.

53. Сотник І. (2018) Підприємництво, торгівля та біржова діяльність / І. Сотник, Л. Таранюк. – Суми: Університетська книга, 2018. – 572 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/80114>

54. Сучасні тренди економічного розвитку. Книга 1: Трансформації економічних систем: досвід ЄС в реалізації Industries 3.0, 4.0, 5.0: навчальний посібник / за ред. Л. Г. Мельника. Суми: Університетська книга, 2022. 608 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91526>

55. Сучасні тренди економічного розвитку. Книга 2: Кращі практики ЄС для сестейнового розвитку : навч. посіб. / за ред. Л. Г. Мельника, Ю. М. Завдов'євої. Суми : Університетська книга, 2022. 608 с. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91527>

56. Babenko V., Matsenko O., Voronenko V., Nikolaiev S., Kazak D. Economic prospects for cooperation the European Union and Ukraine in the use of blockchain technologies. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: International Relations. Economics. Country Studies. Tourism. 2020. № 12. С. 8-17. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83746>

57. Hrytsenko P., Voronenko V., Kovalenko Ye., Kurman T., Omelianenko V. Assessment of the development of innovation activities in the regions: Case of Ukraine. Problems and Perspectives in Management. 2021. 19(4). P. 77-88. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/85729> (SCOPUS)

58. Hrytsenko, P.V., Kovalenko, Y.V., Voronenko, V.I., Smakouz, A.M., Stepanenko, Y.S. Analysis of the Definition of “Change” as an Economic Category. Mechanism of Economic Regulation. 2021. № 1. С. 92-98. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/84025>

59. Ji, Z., & Sotnyk, I. (2023). Economic analysis of energy efficiency of China's and India's national economies. Mechanism of an Economic Regulation, (1(99)), 11-16. <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.02> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91221>

60. Jianming Mu, Goncharenko O. S., Chortok Yu. V., Yaremenko A. H. Peculiarities of Formation of the Region's Logistics Infrastructure on the Basis of Eco-Innovations Within the Framework of Stakeholders' Partnership in the Enterprise-Region-State System // Mechanism of Economic Regulation. 2021. № 4. P. 22-29. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.94.03> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/87514>

61. Karintseva O. I., Yevdokymov A. V., Yevdokymova A. V., Kharchenko M. O., Dron V. V. Designing the Information Educational Environment of the Studying Course for the Educational Process Management Using Cloud Services.

Механізм регулювання економіки. 2020. № 3. С. 87-97. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2020.89.07>

62. Kovalov, B., Karintseva, O., Kharchenko, M., Khymchenko, Y., & Tarasov, V. (2023). Methods of evaluating digitization and digital transformation of business and economy: the experience of OECD and EU countries. *Економіка розвитку систем*, 5(1), 18-25. <https://doi.org/10.32782/2707-8019/2023-1-3> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91585>

63. Kubatko, O. V., Kubatko, O. V., Sachnenko, T. I., Oluwaseun, O. O. Organization of Business Activities with Account to Environmental and Economic Aspects // *Mechanism of Economic Regulation*. 2021. № 2. P. 76-85. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.92.08> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/85180>

64. Kubatko, O., Merritt, R., Duane, S., & Piven, V. (2023). The impact of the COVID-19 pandemic on global food system resilience. *Mechanism of an Economic Regulation*, (1(99)), 144-148. <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.22> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91371>

65. Lukash, O. A., Derev'yanko, Y. M., Kozlov, D. V., Mukorez, A. I. Regional Economic Development in The Context of the COVID-19 Pandemic and the Economic Crisis // *Mechanism of Economic Regulation*. 2021. № 1. P. 99-107. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.91.08> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/84026>

66. Melnyk, L. Hr., Shaulska, L. V., Mazin, Yu. O., Matsenko, O. I., Piven, V. S., Konoplov, V. V. Modern Trends in the Production of Renewable Energy: the Cost Benefit Approach // *Mechanism of Economic Regulation*. 2021. № 1. P. 5-16. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.91.01> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/83761>

67. Melnyk, L., Karintseva, O., Kubatko, O., Derev'yanko, Y., & Matsenko, O. (2022). Restructuring of socio-economic systems as a component of the formation of the digital economy in Ukraine. *Mechanism of an Economic Regulation*, (1-2(95-96)), 7-13. <https://doi.org/10.32782/mer.2022.95-96.01> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/89627>

68. Melnyk, L., Kovalov, B., Mykahilov, S., Mykhailov, S., Skrypka, Y., & Starodub, I. (2022). Dynamics of reproduction of economic systems in the transition to digital economy – in the light of synergetic theory of development*. *Mechanism of an Economic Regulation*, (3-4(97-98)), 7-14. <https://doi.org/10.32782/mer.2022.97-98.01> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/90520>

69. Melnyk, L., Matsenko, O., Kalinichenko, L., Holub, A., & Sotnyk, I. (2023). Instruments for ensuring the phase transition of economic systems to management based on Industries 3.0, 4.0, 5.0. *Mechanism of an Economic Regulation*, (1(99)), 34-40. <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.06> <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/91226>

70. Nesterenko V., Dolhosheieva O., Kirilieva A., Voronenko V., Hrytsenko P. «Green» vector of the economic development of the country. *Mechanism of*

Economic Regulation. 2021. № 3. С. 82-90.
<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/87533>

71. Nikulina, M., Sotnyk, I., Derykolenko, O., & Starodub, I. (2022). Unemployment in Ukraine's economy: COVID-19, war and digitalization. Mechanism of an Economic Regulation, (1-2(95-96), 25-32. <https://doi.org/10.32782/mer.2022.95-96.04>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/89630>

72. Omelyanenko V., Pidorychev I., Voronenko V., Andrusiak N., Omelianenko O., Fyliuk H., Matkovskiy P., Kosmidailo I. Information & Analytical Support of Innovation Processes Management Efficiency Estimations at the Regional Level. International Journal of Computer Science and Network Security. 2022. Vol. 22, No. 6. P. 400-407. <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/89615>

73. Sotnyk I. M., Nahornyi M. V., Maslii M. Yu., Nikulina M. P., Yehorov Y. V. Problems of Unemployment in Ukraine Under the COVID-19 Pandemic // Mechanism of Economic Regulation. 2021. № 3. P. 88-96. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.93.08>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/87534>

74. Sotnyk, I. M., Matsenko, O. M., Popov, V. S., Martymianov, A. S. Ensuring the Economic Competitiveness of Small Green Energy Projects // Mechanism of Economic Regulation. 2021. № 1. P. 28-40. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.91.03>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/84021>

75. Tambovceva, T. T., Melnyk, L. Hr., Dehtyarova, I. B., Nikolaev, S. O. Circular Economy: Tendencies and Development Perspectives // Mechanism of Economic Regulation. 2021. № 2. P. 33-42. DOI: <https://doi.org/10.21272/mer.2021.92.04>

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/85156>

76. Voronenko V., Horobchenko D. Approaches to the Formation of a Theoretical Model for the Analysis of Environmental and Economic Development. Journal of Environmental Management and Tourism. Craiova: ASERS Publishing, 2018. Vol. 9, Issue Number 5(29). P. 1108-1119.

<https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/77227>